

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ УЯВЛЕНЬ ЗАСУДЖЕНИХ-РЕЦИДИВІСТІВ ПРО ЖИТТЄВУ ПЕРСПЕКТИВУ

Наш рух вперед – це не прямий вектор від народження до смерті, а радше заплутаний клубок чи щось на зразок грибниці.

Т.М.Титаренко

У статті відображені поетапні шляхи становлення особи злочинця. Розглянуто уявлення засуджених-рецидивістів про власну життєву перспективу. Описані соціально-психологічні детермінанти та особливості становлення даних уявлень. А також представлені алгоритми дій ув'язнених після їх звільнення з місць відбування покарання.

Ключові слова: життєва перспектива, злочин, особистість злочинця, детермінанти, досвід, надія

В статтє отобразены поэтапные пути становления личности преступника. Рассмотрено представления осужденных-рецидивистов относительно собственной жизненной перспективы. Описаны социально-психологические детерминанты и особенности становления данных представлений. А также представлены алгоритмы их действий после освобождения с мест лишения свободы.

Ключевые слова: жизненная перспектива, преступление, личность преступника, детерминанты, опыт, надежда

The article describes the gradual rehabilitation of criminals, discussing the convicted offenders outlook on their life opportunities. The socio-psychological determinants and the peculiarities of their outlooks. It also presents an algorithm that predicts behaviour of prisoners after their release.

Key words: life chances, crime, criminal identity, determinants, experience, hope

Постановка проблеми. Ситуація соціально-політичної невизначеності та економічних негараздів, в якій протягом останніх років перебуває більшість населення України, є небезпечною з огляду на можливість зростання рівня кримінальної активності в цілому і проявів злочинного рецидивізму, зокрема. Так, згідно статистичним даним, щорічний приріст рецидивізму становить понад 75 тисяч осіб або 205 осіб на 100 тисяч населення. Однією з причин зростання рецидивної злочинності є те, що пенітенціарні психологи переважно увагу в своїй роботі приділяють спецконтингенту, що складає групу ризику (конфліктні особи, особи, схильні до суїцидальних дій, порушники режиму тощо). Ця робота є необхідною для виконання виправними закладами (ВЗ) покладених на них чинним законодавством функціональних обов'язків. Проте поза належною увагою працівників ВЗ (виправних закладів) на протязі всього періоду відбування покарання рецидивістами - залишаються не з'ясованими (про що свідчать інформаційні носії, наукові видання, безпосереднє спілкування і т.д.) їх життєві перспективи, домагання, плани. Як наслідок, після їх чергового звільнення з МВП (місць відбування покарання), значна кількість представників даного спецконтингенту вчиняє наступний злочин.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема життєвих орієнтацій та перспектив

засуджених вперше була висвітлена у роботах С.В. Позднишева (1925) і розвинена у працях Ю.Ю. Бехтерева (1928), А.С. Макаренка (1930). У подальшому наявні напрацювання знайшли розвиток у працях А.П. Евграфова, В.І. Монахова, Б.С.Утевского, І.В. Шмарова. Пізніше, дана тематика відобразилася у дослідженнях, які проводили А.С. Михлин, В.Ф. Пирожков, Н.А. Деева, В.Г. Деев (1986), Ю.Р. Саар (1989), А.В. Наприс (1997) і т.д. Зазначені автори зробили значний внесок у розвиток пенітенціарної системи, але респондентами у них знову ж таки були неповнолітні злочинці як і в роботах цілого ряду вітчизняних і зарубіжних вчених. Крім того, й досі поза спеціальною увагою дослідників залишається проблема системного аналізу різних соціально-психологічних детермінант, що визначають становлення уявлень людини про її власну життєву перспективу. З урахуванням того, що остання (життєва перспектива) являє собою цілісну картину майбутнього у складному суперечливому зв'язку запрограмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність і індивідуальний смисл свого життя (Є. Головаха).

Таким чином, виходячи з аналізу наукових джерел, доцільним є виявлення, обгунтування, опис соціально-психологічних детермінант, становлення уявлень про життєву перспективу у осіб, що вже неодноразово відбували покарання за

Питання психології

вчинений злочин - небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (поняття, передбачене ККУ від 1.09.2001 р.) [2].

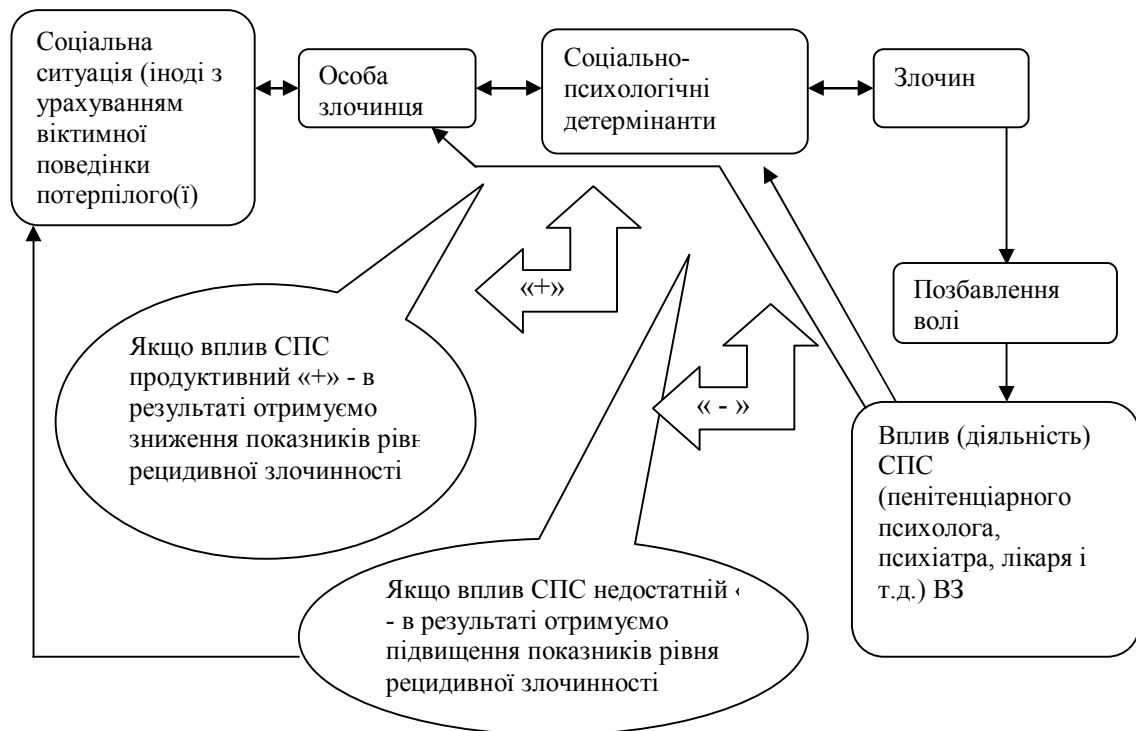
Мета статті – на основі теоретичного аналізу виокремити соціально-психологічні детермінанти та особливості становлення уявлень про життєву перспективу у засуджених-рецидивістів, врахування яких пенітенціарними службами виправних закладів (ВЗ) може стати основою для подальшої ресоціалізації даного контингенту осіб.

Зазначимо, що своєрідним «кристалізаційним центром» всієї

протиправної поведінки є особистість. В даному випадку мова йде про «особистість злочинця», яка на думку В.Г. Чайки являє собою сукупність психологічних властивостей, характерних для осіб, що вчинили злочин. При цьому важливим є аналіз особи при взаємодії з соціальним оточенням, оскільки злочинну поведінку породжує не сама по собі особистість чи середовище, а саме їх взаємодія [9]. Людина не народжується одразу ні злочинцем, ні особою, що має усвідомлене бачення власної життєвої перспективи. Вона стає кримінальним елементом з особистим поглядом на майбутнє внаслідок взаємодії ряду аспектів (див. схему 1).

Схема 1.

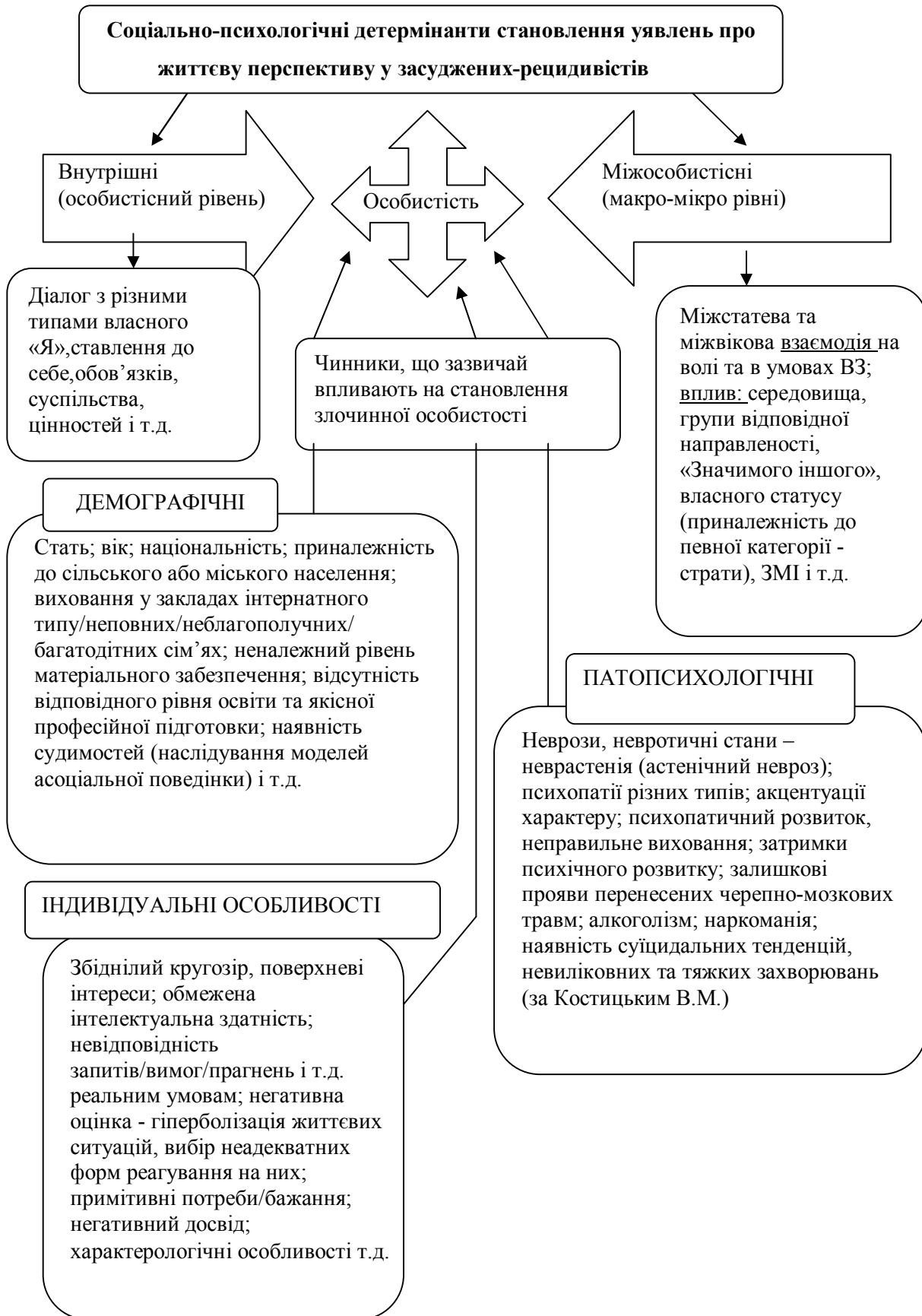
Поетапні шляхи становлення особи злочинця

Оскільки, як зазначає В.О. Татенко, ніяке суспільство ніколи самотужки не зможе породити ні генія, ні злочинця. Як геній, так і злочинець є витвором індивідуальної людської життєдіяльності: переважно завдяки соціальним умовам, але не рідко і в супереч їм. «Жити» не означає «народитися», «існувати» і «вмерти». Життя у його найвищих виявах визначається як процес само створення за законами, які теж є продуктом творчої життєвої активності. Крім того, життя як творчість не може не передбачати існування реального, а не удаваного, творця, діяча, автора – того, хто є його оптичним суб'єктом [5]. Стосовно вказаного – зазначимо слова одного із рецидивістів, який на даний час відбуває покарання: «Я буду протестувати, якщо мені скажуть, що я не існую, а живу». У зв'язку з цим доцільним виявляється постановка питання і спроба дати на нього відповідь: «Чому людина,

пройшовши довготривалий шлях «виправлення» у МПВ вчиняє повторний злочин?».

Проаналізувавши наукові джерела, поспілкувавшись із представниками ВЗ і особами, які відбувають покарання - можемо дійти висновку, що існує досить значна кількість чинників, що спричинюють рецидивну злочинність впливаючи на формування кримінального сегмента суспільства. Проте відсутня структурована схема соціально-психологічних детермінант (від грецького *determinans, -ntis* - визначаючий) – факторів чи елементів які обумовлюють бачення власного майбутнього засудженими, що сприяє вчиненню ними повторних злочинів і поверненню до кримінального способу функціонування, укоріненню кримінального світогляду та традицій (схема 2.)

Соціально-психологічні детермінанти становлення уявлень про життєву перспективу у засуджених-рецидивістів

Говорячи про рецидивістів, згадаємо таких вчених як У.Томас і Ф.Знанецький, які у своїй праці зазначали, що індивід реагує тільки на свій досвід, причому досвід – «це не те, що абсолютно об'єктивний спостерігач може виявити в частині світу, що доступна індивідові, а тільки те, що сам індивід там знаходить» [8, с. 31]. В цьому випадку доцільно буде представити текст оповідання (мовою оригіналу), написаного ув'язненим, який третій раз відбуває покарання у виправній колонії.

Моя життя, як я її вижу ...

Пока я нахожусь здесь, моя жизнь это сплошная пустота. Меня где-то в душе гнобит и я постоянно виню себя, за то что снова сделал глупость, а нужно было всего лишь немного терпения и всё было бы хорошо, но я поверил в обман, и снова оказался здесь, где из 1500 заключённых, я не хотел бы 1499 даже знать. Раскаяние и прозрение всегда к нам приходит, но только тогда, когда уже поздно. Я не боялся ничего потерять, потому, что считал, что терять-то по большому счёту нечего. А сейчас, когда я реально увидел, почувствовал, что я этим сроком могу не увидеть уже больше свою мать, я понял, что терять у меня было что даже тогда, когда у меня не было жены, которую я безумно люблю. Теперь я вижу всё! Я пересматриваю и анализирую все моменты своей прошлой жизни, не хочу даже замысливаться о настоящей жизни т.е. моего пребывания в колонии, потому, что от одной мысли, что я здесь, мне становится очень больно и грустно, пропадает аппетит, которого и так почти нет. В общем не хочу воспринимать эту реальность, чтобы не добить самого себя. Я просто жду и мечтаю о том дне, когда я выйду отсюда, вернусь к матери и к жене, и всё таки докажу всем тем пророкам, что пророчили мне всю жизнь за решёткой, что я могу изменить жизнь, я могу жить иначе, порядочнее и благополучнее чем они все вместе взятые. У меня есть семья! И я никогда в жизни её больше не потеряю.

Я играю в шахматы, домино и постоянно проигрываю, потому что думаю о родных. Я занимаюсь спортом и зависаю на брусках или турнике, потому что задумываюсь о родных. Я ложусь спать – думаю о родных, встаю – мысли о родных. Работаю – мысли те же. Так что свою жизнь здесь я вижу, как пустоту.

Реальность, которая здесь – пустота.

Мысли о прошлом – это чтобы сделать выводы и увидеть, что имею на данный момент из-за того прошлого. А именно: Пустоту.

Мысли о будущем – это мечты и желание жить.

Моя жизнь здесь? Её нет! Это существование и грусть.

Ну вот я и разоткровенничался с листом бумаги и с тобой – уважаемый читатель.

Схожі за рядом аспектів думки, висловлювали рецидивісти, що відбувають покарання у Коростенській ВК управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Житомирській області (№ 71). Дані особи приймали участь у дослідженні (2009-2010 р.р.), результати якого описані у статті «Смисложиттєві орієнтації та часові перспективи засуджених колонії суворого режиму» [3, с. 158-163]. Наведемо декілька висловлювань (мовою оригіналу): тих, хто вже неодноразово відбуває покарання у ВК і не покладає надій на те, що це останній раз: «Я всем сердцем надеюсь, что я нужен обществу»; «Мне не нравится думать о том, что я не такой, как все»; «Я надеюсь на перемены в обществе по отношению к бывшим заключённым»; «Я всё делаю для того, чтобы быть полезным обществу» і т.д. Зрозуміло, що у більшості випадків, законослухняні громадяни намагаються уникати спілкування з тими, хто має кримінальний досвід, не замислюючись над тим, що значний відсоток осіб, у минулому засуджених, потребує їх допомоги і не лише в матеріальному плані, як вважає більшість.

Рецидивісти, яких відносять до спецконтингенту, загалом мріють про теж саме, що і більшість з нас: «Я очень хочу чтобы мои планы на будущее сбылись хотя бы частично»; «Я имею определённое намеренье умереть от старости с чувством выполненного долга и счастливой улыбкой на лице»; «Я бы так хотел чтобы во всём мире был мир»; «Я мечтаю посмотреть озеро Байкал и взойти на гору Эльбрус»; «Я мечтаю побыть на встрече одноклассников» і т.д. Тобто, прагнення ряду засуджених, не обмежуються лише бажанням «щоб чай був з цукром і каша з м'ясом», хоча є і такі з них, але їх кількість значно менша. Нижче наведені алгоритми дій (складові життєвої перспективи), які засуджені планують здійснити одразу після звільнення з ВК (див. табл., 1). Проте головна відмінність між досліджуваними (загальна кількість 50-ть осіб) полягає у планах, щодо послідовності реалізації даних алгоритмів [3, с. 158-163].

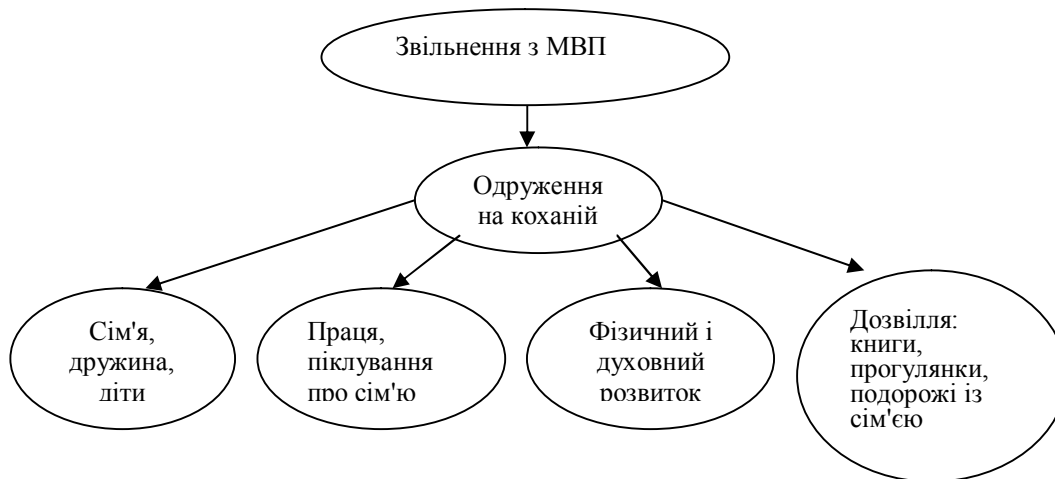
Алгоритми дій в майбутньому

Алгоритми дій після звільнення	РАНГ	
	А гр. (до 30 р.)	Б гр. (після 30 р.)
Влаштуватися на роботу	1	4
Створити сім'ю	2	3
В першу чергу звільнитися з МПВ, виправитися і більше туди не потрапляти	4	1
Здобути освіту	4	5
Власний варіант	3	2

На нижче представленій схемі 3. показано зображення ув'язненим бачення власного життя після звільнення з колонії.

Схема 3.

Плани засудженого-рецидивіста на майбутнє

Ні криміналу та самотності!

З аналізу результатів зазначеного дослідження, стає зрозумілим те, що навіть перетнувши межу повноліття, рецидивісти, як і ті, хто чинив злочин в перше прагнуть налагодити та підтримувати контакти з рідними, допомагати їм, бути потрібними, вимолити у них прощення і розпочати життя «з чистого аркушу». В книзі Яким Г. можемо знайти вірш – крик душі (одного з в'язнів), який відображає зазначені вище бажання засуджених:

Як хочеться стати потрібним і мамі, і таті, і всім.

Щоб ніжності хвили несли мене поверх світів.

Як хочеться трошки і ласки, й поваги, й тепла,

Щоб іскри любові не загли, а грішні холодні серця.

Інший малолітній в'язень написав у листі: «Зона»...*Рани страждаючих батьків, їхні недоспані ночі...* В них постійна думка, якби скоріше побачити нас. А ті, що нас сюди направляють, говорять, що нас розуміють. Але я не вірю. Я знаю, що тільки рідні матері і ті, що мають добру душу, можуть пожаліти і зрозуміти нас [10].

Зазначимо, що і страхи у нас зазвичай виявляються спільними: «Я боюсь, що рано умру»; «Я бы не хотел: войны, катастроф,

эпидемий, природних катаклизмов»; «Я не хочу оказатися за бортом, чтобы жизнь прошла мимо»; «Я боюсь, что могу ошибаться в выборе друзей»; «Я хочу просто жить, а не существовать»; «Я буду очень жалеть, если моя жизнь просто пройдет бесследно! Я не оставляю следа!». Тобто страхи ув'язнених не обмежуються лише уникненням конфліктів, побоювань відмови в умовно-достроковому звільненні (УДО) і т.д. Вони також бояться смерті, самотності, не прощення рідних, неприйняття їх суспільством, відсутності можливостей знайти і зайняти своє місце у соціумі, в якості гідного члена суспільства, відповідального працівника, порядного сім'янина, надійного товарища і т.д. Напевне саме тому, рецидивісти звертаються за допомогою до Бога, відвідують молитовну кімнату, читають релігійну літературу, деякі з них, навіть висловлюють бажання після звільнення розпочати діяльність проповідувача. Неможливо точно визначити, коли людина розпочала свої духовні пошуки. Навіть те, що вона стала замислюватися над своїм життям, над тим, хто вона, навіщо живе, що має встигнути зробити до смерті, що таке смерть, вже є певними духовними кроками, рухами духовного зростання, котрі (якщо можна порівняти душу людини із зародженням життя) нагадують перші поштовхи зародка в утробі [4].

Варто звернути увагу не те, що особливим станом засуджених є *надія* на краще майбутнє –

Питання психології

стійке, вперте емоційне передбачення, майже самонавіювання; перспектива частіше довготривала, інколи – все життя [6]. Сподіватися на краще властиво взагалі всім людям, але надія у засудженого до позбавлення волі особливого роду. Це надія на зміну своєї долі – один із живучих психічних станів засуджених, що стимулює гальмування негативних звичок та установок, допомагає переносити всі тяготи і обмеження, пов'язані з покаранням. Сама надія є однією з основ виникнення ближчих, середніх і віддалених (продлонгованих у часі) перспектив у злочинця [1]. Одне із завдань психолога ВЗ полягає у тому, щоб зробити надію засудженого виправданою, реально її окреслити, для того щоб вона не перетворилася на кастровану ціль. Оскільки в ній море залежності від відсутності я в теперішньому предметі бажаного, але немає інструментальності, конкретної готовності подолання, саморуку [7].

Висновки: Здійснивши спробу розібратися, які соціально-психологічні детермінанти становлення уявлень про життєву перспективу у засуджених рецидивістів, зазначимо, що основними з них є особистісні та міжособистісні (з рядом характерних для них особливостей і типів). Оскільки ті, хто вже неодноразово відбуває покарання, вибудовують свої життєві наміри, плани, домагання, перспективи на майбутнє - перебуваючи під постійним впливом вимушеного оточення специфічного контингенту. Керуючись, зазвичай, не власним досвідом, а помислами даних осіб, які самі, у більшості випадків, мають викривленні смисложиттєві орієнтації, смислові базові установки та моральні якості. Пошук моделі

подальшого власного життя, завжди пронизаний надіями як власного «Я» так і планами, міркуваннями, бажаннями «Значущого іншого».

Звернемо увагу на те, що у діючому Кримінальному Кодексі України (ККУ), утримання в місцях позбавлення волі передбачає не тільки виконання покарання, але й виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними нових злочинів (Ст. 50. п. 2 від 1.09.2001). Це можливо за рахунок продуктивного функціонування представників СПС у місцях позбавлення волі (МПВ), а саме – пенітенціарних психологів. Тому що дослідження, визначення та врахування останніми соціально-психологічних детермінант становлення уявлень про життєву перспективу у специфічного контингенту – є доцільним і актуальним завданням. Оскільки, результати його вирішення можуть стати ґрунтовною основою для створення ряду профілактичних, корекційних, діагностичних програм з метою зменшення рівня рецидивної злочинності у нашій державі, повернення раніше засуджених до статусу гідних членів суспільства.

З метою покращення діагностики, вивчення, виявлення особливостей уявлень про власну перспективу специфічним контингентом, зазначимо, що подальші перспективи вирішення проблеми передбачають розробку методики діагностики уявлень засуджених-рецидивістів про їх життєву перспективу та методики діагностики соціально-психологічних детермінант, що визначають становлення уявлень про життєву перспективу у рецидивістів.

Література

1. Глоточин Д.А. Психологические состояния человека, лишённого свободы. Лекция под редакцией заслуженного деятеля науки РСФСР, профессора К.К. Платонова / Д.А. Глоточкин, В.Ф. Пирожков - Научно – исследовательский и редакционно – издательский отдел Москва – 1968 г. 41с
2. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-політичної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / уклад.: С. Скоков, Ю. Олійник, О. Ярчук). – К. : МП Леся, 2002. – 312 с.
3. Мороз Л.І. Смисложиттєві орієнтації та часові перспективи ув'язнених колонії суворого режиму / Л.І. Мороз, В.М. Стужук // Вісник Національної академії оборони України. Зб-к наук. Праць. – К.: НАОУ, 2010. – Вип. 2 (15). – 223 с.
4. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т.М. Титаренко. – К.: Міленіум, 2005. – 336 с.
5. Татенко В.О. У пошуках суб'єктного центру суспільного життя / В.О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревский та ін.. – К.: Міленіум, 2002. – Вип. 6(9). – 244 с.
6. Титаренко Т.М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього / Т.М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревский та ін.. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16(19). – 360 с.
7. Титаренко Т.М. Надежда и чувство выбора / Т.М. Титаренко // Журнал практического психолога 2009, № 4 ст. 19 – 23.
8. Томас У. Методологические замечания / У. Томас, Ф. Знанецкий // Психология социальных ситуаций. – СПб.: Питер, 2001. – С. 29-34.
9. Чайка В.Г. Психологические особенности личности преступника / В.Г. Чайка // Право и образование 2005, № 5 С. 180-189
10. Яким Г. Життєві історії малолітніх в'язнів / Г. Яким. – Львів: Стрім, 2006 р. – 94 с.